

as discerned in works by 19th century Scandinavian Hebraists» per Mats Eskhult; «Wann und wie verwendeten jüdische Gelehrte des 19. Jahrhunderts das Hebräisch-Deutsche Wörterbuch und andere Werke von Gesenius?» per Yaacov Shavit; «At Gesenius' school? Hebrew philology, the rabbis and the Wissenschaft des Judentums» per Giuseppe Veltri; «Wilhelm Gesenius in the history of Hebrew and Old Testament scholarship in Hungary» per József Zsengellér). L'obra, magníficament editada per De Gruyter, es clou amb un índex de persones, de fonts i de paraules hebrees i aramees.

El conjunt de treballs aplegats, resultat del congrés de Halle dedicat a l'obra lexicogràfica del gran Gesenius, és impressionant per la qualitat del conjunt de les aportacions. En realitat, el volum presenta un balanç de molts d'aspectes relacionats amb la llengua hebrea, la lingüística semítica comparada i l'exegesi bíblica. Les referències bibliogràfiques contingudes en la secció final de cadascun dels estudis ens permeten adonar-nos que, sota el nom de Gesenius i la seva immensa autoritat, es fa un balanç dels estudis sobre la llengua i la lexicografia hebrees des del seu temps fins al nostre: dos-cents anys. És impossible en aquesta ressenya fer una valoració detallada de les riques aportacions que els diversos estudis presenten sobre aspectes particulars —història de la llengua i la lexicografia hebrees, en particular, però també sobre molts altres temes relacionats amb l'obra del gran professor de Halle: samarità, arameu, fenici, exegesi bíblica, etc.—, però volem deixar constància del valor de les aportacions aplegades en aquest magnífic volum editat pels professors Stefan Schorch i Ernst-Joachim Waschke.

JOAN FERRER
Universitat de Girona
joan.ferrer@udg.edu

Adolfo D. ROITMAN. *Del tabernáculo al templo: Sobre el espacio sagrado en el judaísmo antiguo.* Estella: Verbo Divino, 2016. 326 p.; 24 cm. ISBN: 978-84-9073-243-4.

En aquesta obra, l'autor fa un recorregut exhaustiu per totes les formes que ha adoptat l'espai sagrat per als antics israelites, a partir del testimoniatge de fonts diverses. L'obra es divideix en una introducció i set capítols. En els capítols 1 a 5 es presenten aquestes diverses formes i llocs de l'espai sagrat de l'Antic Israel. El capítol 6 està dedicat a les crítiques que hauria rebut el segon temple de Jerusalem, en el seu propi context; i el capítol 7 és una recapitulació

de les dades més importants que l'autor ofereix, i conclusions. S'hi afegeixen dos apèndixs, el primer sobre l'ideal que representa el desert en el pensament israelita i jueu, i fins i tot israelià modern. El segon sobre dos episodis que tenen com a protagonistes Abraham i David, respectivament, i que l'autor unifica en un mateix motiu ideològic i religiós.

La introducció vol ser una presentació general, de caire antropològic i universal, d'una banda, i més concret, inherent als antics israelites, de l'altra. El capítol resulta una bona introducció a aquesta necessitat de les diferents religions de dotar les seves divinitats amb un lloc per estar-s'hi, per viure-hi, per hostatjar-s'hi, per ser presents enmig dels humans, en definitiva.

L'aproximació, per motiu de comparació, que l'autor fa amb l'àmbit cuneïforme, de vegades és massa superficial o bé hi manca actualitat. Un primer exemple seria quan, a la pàgina 22 d'aquesta introducció, l'autor esmenta els espais sagrats artificials, i assenyala, entre d'altres, les pedres: potser hauria calgut fer esment de la rellevància especial que té per al coneixement i la comprensió de molts fenòmens culturals, socials i religiosos de l'Antic Israel la documentació de l'antiga ciutat de Mari, l'actual Tel Hariri, a Síria. En aquest cas, hauria estat pertinent citar l'obra de Jean-Marie DURAND, *Le culte des pierres et des monuments commémoratifs en Syrie amorrite* (París, SEPOA, 2005, col.l. «Florilegium Marianum», 8, «Mémoires de NABU», 9), en la qual l'autor aporta informació molt important sobre el culte a les pedres, en les formes més variades.

El segon exemple el trobem a la pàgina 25 de la introducció, quan parla de l'espai sagrat terrenal lligat a l'espai sagrat celestial, i el relaciona amb el nom de la ciutat de Babilònia, fent referència a la pseudoetimologia erudita que els mateixos habitants de Mesopotàmia van transmetre. Avui en dia els estudiosos del Pròxim Orient Antic estan d'acord a dir que l'etimologia real de Babilònia és desconeguda, i que «Porta dels Déus» és una falsa etimologia creada pels erudits babilonis, aprofitant la similitud fonètica amb *bāb ilāni*.

El capítol 1 està dedicat a l'espai sagrat del Sinaí, potser l'espai sagrat més antic segons el relat bíblic. Tenint en compte que l'autor és ben conscient que la teoria de les quatre fonts del Pentateuc ha quedat obsoleta per explicar la formació dels cinc primers llibres de l'Antic Testament i de bona part d'aquest en general, trobem incongruent que continuï utilitzant els arguments més característics d'aquesta teoria, com es fa palès a la pàgina 30, on parla de «fuerite yahvista» i «fuerite elohista».

El capítol 2 se centra en el tabernacle, tal com va ser construït mentre el poble d'Israel es trobava al desert, guiat per Moisès. El santuari del desert

seria, doncs, un possible precedent de la sinagoga (p. 58). En aquest capítol, l'autor reflexiona sobre la realitat històrica del tabernacle i la tenda de la reunió, i ja al final, sobre si el tabernacle del desert no voldria prefigurar l'absència de temple en l'època postexílica. Resulta molt interessant la conclusió de la pàgina 60.

El capítol 3 se centra en el primer temple de Jerusalem i la seva descripció, i l'autor es planteja la veracitat, o no, de les dades fornides pel text de l'Antic Testament i la seva realitat històrica, tal com indica al subtítol del capítol, «entre mito e historia». Fa un repàs de les dades que trobem a la mateixa Bíblia hebrea, acompanyat de les dades arqueològiques que les excavacions que s'hi han dut a terme ens poden donar. El capítol acaba amb el relat i les especulacions a l'entorn de la destrucció del temple de Jerusalem per part del rei neobabiloni Nabucodonosor II.

El capítol 4 ens parla del temple de Jerusalem en època persa. També segons les dades que trobem en la documentació bíblica, l'autor ens ofereix un relat de la història de la reconstrucció i restauració del culte en aquest temple en temps d'Esdres i Nehemies.

El capítol 5 tracta del temple de Jerusalem en època hel·lenística i romana, quan la revolta dels Macabeus té una gran importància. Importància que es ressalta pel fet d'haver aconseguit un parèntesi de govern independent per a Judà i el fet que, a banda de la reialesa, els Macabeus assumiran també l'autoritat de summe sacerdot.

El capítol 6, titulat «Críticas al Templo de Jerusalén», inclou, a més a més, uns apartats molt interessants en què es descriuen els altres temples dedicats a Jahvè, des d'Egipte fins a la Transjordània. L'existència d'alguns és, però, discutida. Són el que l'autor anomena «els temples alternatius»; un d'aquests seria, per exemple, el de Samaria, a la muntanya de Garizim (6.2.1). L'autor presenta i discuteix les dades que es coneixen sobre la construcció d'aquest temple, així com la data i les motivacions.

Un altre és l'anomenat temple d'Hircà a 'Arâq el-Emir (6.2.2), del qual l'autor dubta que mai fos consagrat i utilitzat per al culte.

En l'apartat dedicat al temple d'Onies IV, a Heliòpolis (6.2.3), resulta molt interessant la discussió entorn de les raons de la seva construcció; també s'hi discuteix si el seu promotor fou Onies IV o bé Onies III, el seu pare. En la conclusió d'aquest punt, l'autor ofereix una justificació suggeridora pel que fa a la motivació de la construcció: proposa que és el fet inherent al sacerdoci el que habilita un sacerdot a admetre com a vàlid un lloc perquè hi habiti la divinitat d'Israel, independentment, en aquest cas, de la tradició. De tota mane-

ra, Onies IV i els seus seguidors justifiquen la construcció d'aquest temple per la profecia d'Isaïes.

S'inclou en aquesta llista el temple escatològic que prediquen els pietosos (6.3.1), justificat pels pecats dels sacerdots encarregats del culte.

És discutible l'existència del temple de Qumran que l'autor proposa (6.4.1), així com també ho seria una comunitat com la que s'ha assumit que hi hauria hagut en aquest lloc. Les troballes i la funció dels espais i els artefactes descoberts poden molt bé ser el fruit de la mera interpretació de l'estudiós modern.

Resulta molt interessant el repàs de la figura de Joan Baptista que fa l'autor (6.5.1), un profeta que viu al desert, però també un sacerdot. La suposada relació del Baptista amb Qumran esdevé, des del meu punt de vista, altament dubtosa (veg. les p. 240 i 248); com també ho són les referències al Baptista que trobem en l'obra de Flavi Josep (p. 246). Seguidament (6.5.2) s'analitza la figura de Jesús de Natzaret, profeta. De l'actuació de Jesús en relació amb el temple de Jerusalem, l'autor en dedueix la seva actitud respecte d'aquest.

Després de la destrucció del temple de Jerusalem l'any 70 dC per part dels romans comandats per Titus s'abandona definitivament la idea del temple físic per a concentrar-se en una nova modalitat de temple, que serà, a partir de llavors, la Torà mateixa i el seu estudi constant (veg. especialment la p. 265).

El capítol 7 conté les conclusions, amb una útil recapitulació de les idees més importants desenvolupades al llarg dels altres sis capítols, cosa que facilita en gran manera la comprensió d'una prosa tan densa i minuciosa.

Si hem d'afegir alguna crítica a aquesta obra tan esclaridora, ben escrita i organitzada, seran crítiques ínfimes. Potser la mancança més clamorosa és el fet que l'autor no es refereix en cap moment a un dels temples més coneguts i documentats, en el qual els israelites haurien exercit el culte i fins i tot sacrificis cruentos. Ens referim al temple dedicat a Yaho a Elefantina, a Egipte, a l'altura de la primera cascada, que tan bé es coneix per la documentació trobada en aquest jaciment. Alguns petits errors de concordança entre article i substantiu els anem trobant al llarg del text, però en cap cas en dificulten la lectura o la comprensió. Es tracta d'un text molt ben escrit, magníficament estructurat, en el qual totes les peces encaixen sense esforç, i també sense esforç el lector se submergeix en la seva lectura. L'obra es llegeix pràcticament d'una tirada, cosa que *a priori* no resulta evident, vista l'envergadura del volum, amb una tipografia densa, però de lectura agradable. No ens queda sinó felicitar l'autor per aquesta obra magnífica, i alhora encoratjar a llegir-la no tan sols als lectors interessats en els temples d'israelites i judaïtes, sinó també a tots aquells

que s'interessen pels mecanismes que operen en els humans a l'hora de triar un espai sagrat i com evolucionen aquests espais.

ADELINA MILLET ALBÀ
 Universitat de Barcelona
amillet@ub.edu

Josep ALANYÀ I ROIG. *La Disputa cristològica de Tortosa: Història i actes, 1413-1415.* Tortosa: Ajuntament de Tortosa. Capítol Catedral de Santa Maria, 2015. 830 p.; 24,5 cm. ISBN 978-84-608-4212-5.

Estem en presència d'un llibre publicat amb motiu del sisè centenari de la Disputa de Tortosa. El pròleg ens informa que l'alcalde de la ciutat n'induí personalment la redacció en un acte públic celebrat el juliol de 2014 (p. 35). El llibre, doncs, tan gruixut com és, s'ha enllestit en poc més d'un any.

Ja redactat, la jerarquia civil i eclesiàstica de Tortosa ha avalat el llibre amb elogis. El volum s'obre amb cinc escrits ocasionals. Primer hi ha, a guisa de marc general, una glossa de la doctrina del concili Vaticà II sobre les relacions de l'Església amb els jueus (p. 9-13); després, un «Pròleg» del bisbe (p. 17-21); una «Presentació» de l'alcalde (p. 23-24); una altra «Presentació» del degà del Capítol de la Catedral (p. 25-29), i un «Pròleg» de l'autor. Aquest es limita a narrar els actes celebrats a la ciutat amb motiu del sisè centenari, anunciar el contingut dels sis capítols que conformen el seu llibre i agrair les col·laboracions (p. 31-38). Omet exposar l'estat actual dels estudis sobre la Disputa, ni que sigui citant un article d'enciclopèdia.

El primer capítol és dedicat a «Les controvèrsies judeocristianes tingudes a Hispània». Pren les aigües de molt amunt. Tracta particularment dels concilis visigòtics i passa després a dues èpoques successives, designades com a «patristica» i «de la reconquesta cristiana» (p. 41-87).

El plantejament i els judicis sobre les antigues polèmiques no són nous. Estan calcats dels que havia fet i manifestat Antonio Pacios en el seu estudi sobre la Disputa de Tortosa, publicat el 1957.¹ Alanyà en fa sovint una traducció literal.²

1. Antonio PACIOS LÓPEZ, *La Disputa de Tortosa*. Madrid i Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Arias Montano, 1957, 2 v., vol. I: *Estudio histórico, crítico, doctrinal*, vol. II: *Actas*.

2. Heus ací tres mostres de traducció: «A la conversión de Recaredo (a. 587) se hallaron con una organización judía fortalecida durante el periodo arriano» (PACIOS, p. 12) = «En el